

UN EDUCADOR POPULAR QUE ABRAÇA LA LLIBERTAT, BIOGRAFIA DE PAULO FREIRE

Wenceslao Moro
www.elotriba.org

Paulo Reglus Neves Freire, conegut mundialment com Paulo Freire, va néixer el 19 de setembre de 1921 a Recife, Brasil. Fill de Joaquín Temístocles Freire i Edeltrudes Neves Freire.

Per la família Freire, va néixer un dilluns de tristesa i aflicció, doncs el seu pare no tenia esperances de restablir-se d'una greu malaltia, afortunadament li sobrevisu tretze anys més.

En opinió de la seva mare, Pauliño fou un nen net, vanidós, molt devot, afectuós, sensible i amorós. Era tant afectuós que no consentia que els seus germanets s'apropessin a la seva mare, els deia “aparteu-vos, aparteu-vos, la meva mare és meva”.

Als 10 anys se'n va anar a viure a Jaboatao on aprèn el sofriment, l'amor i l'angustia del seu propi creixement. Aquí també sentí, aprengué i visqué l'alegria de jugar a futbol, nedar despullat al riu i veure treballar a les dones netejant a les pedres la roba de la seva pròpia família i la roba dels rics. Aprèn a cantar i assaborir les coses que tant li agradà fer per alleugerir el cansament i les tensions de la vida diària.

Aprèn a dialogar a la ronda d'amics i per fi a Jaboatao aprèn a prendre's amb passió els seus estudis de la sintaxis popular i erudita llengua portuguesa. Així, Jaboatao significà per a Paulo un gresol d'aprenentatges de dificultats i alegries viscudes intensament que li ensenyaren a armonitzar entre el voler i el no voler, el ser i no ser, el poder i no poder, i el tenir i no tenir.

“Vaig ser un nen de la classe mitjana que sofrí l'impacte de la crisi del 29 i que va tenir gana, jo sé què és no menjar” recorda Paulo Freire quasi amb alegria, com si aquesta circumstància l'hagués carregat de potències encara majors per a comunicar-se amb el poble, conèixer-lo, conèixer-se millor i actuar junts. “Vaig pescar als rius, robar fruites en fruiters aliens. Vaig ser una espècie de nen col·lectiu, mediatitzat entre els nens de la meva classe i els dels obrers... vaig rebre el testimoni cristià dels meus pares, em vaig empapar de vida i existència, vaig entendre als homes des dels nens...”

Així es formà Freire la disciplina de l'esperança...

Es casà al 1944 amb Elsa María Costa Oliveira, professora de primària amb la que va tenir 5 fills. En aquest temps, Freire treballà com a professor de

portuguès al col·legi de secundària “Oswaldo Cruz”, on ell mateix havia estudiat.

Tot i que ell aspirava a ser educador, es graduà en Lleis a la Universitat Federal de pernambuco per ser la única carrera relacionada amb les ciències humanes, no existien cursos de formació d'educadors.

Després d'exercir una curta carrera com a advocat, torna a la seva tasca d'ensenyament lluint la seva figura alta i prima en roba de dol com una expressió de protesta i tristor a causa de la segona guerra mundial.

Al 1947 fou director del Departament d'Educació i Cultura del Servei Social de la Indústria, òrgan recent creat per al Confederació Nacional d'Indústries. Allí va tenir contacte amb l'educació d'adults treballadors i sentí que la nació enfrontava el problema de l'educació i més particularment de l'alfabetització.

Junt a altres educadors dirigits per Raquel Castro, fundà als anys '50 l'Institut Capibaribe, institució privada reconeguda a Recife pel seu alt nivell d'ensenyament i de formació científica, ètica i moral encaminada cap a la consciència democràtica.

Al 1961 fou el primer director del Departament d'Extensió Cultural de la Universitat de Recife. Va tenir les seves primeres experiències com a professor d'educació superior a l'Escola de Servei Social en la mateixa universitat. Al 1959 va obtenir el títol de Doctor en Filosofia i Història de l'Educació defensant la tesi “Educació i Actualitat Brasileira”. Com a tal és nomenat professor efectiu nivell 17 de Filosofia i Història de l'Educació de la Facultat de Filosofia, Ciències i Lletres. Va obtenir el nomenament de Docent Lliure d'Història i Filosofia de l'Educació de l'Escola de Belles Arts.

Fou un dels primers 15 consellers pioners del Consell Estatal d'Educació de Pernambuco escollit per ser una de les persones de “notori saber i experiència en matèria d'educació i cultura”. Al 1958 participa en el “II Congrés Nacional d'Educació d'Adults” a Ríó de Janeiro on és reconegut com un educador progressista.

Amb un llenguatge molt peculiar i amb una filosofia de l'educació absolutament renovadora va proposar que una educació d'adults havia d'estar fonamentada en la consciència de la realitat quotidiana viscuda per la població i mai reduïda a simple coneixement de lletres, paraules i frases. Que es convertís el treball educatiu en una acció per a la democràcia, en resum, una educació d'adults que estimulés la col·laboració, la decisió, la participació i la responsabilitat social i política. Freire va entendre la categoria del saber com allò après existencialment pel coneixement viscut dels seus problemes i els de la seva comunitat.

La Teoria del Coneixement de Paulo Freire ha de ser compresa en el context en què sorgí. Als anys '60, al Nord-est de Brasil, la meitat dels seus 30 milions d'habitants eren marginats i analfabets i com ell deia, vivien dins d'una cultura del silenci, era precís “donar-los la paraula” perquè “transitessin” a la

construcció d'un Brasil que fos amo del seu propi destí i que superés el colonialisme.

Amb aquesta filosofia desenvolupà el mètode amb el que es coneixeria a tot el món fundat en el principi de que el procés educatiu ha de partir de la realitat que rodeja a l'educand.

No n'hi ha prou de saber llegir que "Eva va veure un gra de raïm", ell diu que "...és necessari saber quina posició ocupa l'Eva en el context social, qui treballa en la producció del raïm i qui es lucra amb aquest treball..."

Les primeres experiències del mètode aconseguiren al 1963 que 300 treballadors rurals fossin alfabetitzats en 45 dies. Per l'any següent, el President de Brasil Joao Goulart el convidà per reorganitzar l'alfabetització d'adults en l'àmbit nacional. Estava prevista la instal·lació de 20.000 cercles de cultura per a 2 milions d'analfabetes.

Tot i així, estant Freire a Brasilia, activament involucrat amb els treballs del Programa Nacional d'Alfabetització, fou destituït arrel del cop militar del 31 de març de 1964 protagonitzat pel general Humberto de Alencar Castelo Branco.

Paulo Freire fou exiliat "perquè la Campanya Nacional d'Alfabetització conscienciava immenses masses populars", la qual cosa incomodà a les èlits conservadores brasileres. Passà 75 dies a la presó per considerar-lo un perillós pedagog polític i acusat de "subversiu i ignorant". Refugiat a l'ambaixada de Bolívia, passà uns dies en aquest país i d'allí viatja a Xile on treballà per varies organitzacions internacionals.

Participà en importants reformes conduïdes pel govern demòcrata-cristià d'Eduardo Frei, recent electe amb el recolzament del Front d'Acció Popular d'Esquerra. El govern de Xile necessitava nous professionals i tècnics per a recolzar el procés de canvi, principalment en el sector agrari. Freire fou convidat per a treballar en la formació d'aquests nous tècnics.

A Xile trobà un espai polític, social i educatiu molt dinàmic, ric i desfiat, que li permeté reestudiar el seu mètode, assimilant la pràctica i sistematitzant-lo teòricament. Aquesta experiència fou fonamental per a consolidar la seva obra i per la formació del seu pensament polític-pedagògic.

Freire inicià una psicologia de la opressió influenciat pels treballs de Freud, Jung, Adler, Fanon i Fromm. Les edicions clandestines de Freire passaren de mà en mà contribuint a difondre els nous plantejaments pedagògics. Termes com educació bancària, alfabetització com a conscientització, educació alliberadora s'insertaren per la seva influència al llenguatge educatiu.

Els educadors d'esquerres s'apropriaren de la filosofia educativa de Paulo Freire, però la oposició del Partit Demòcrata Cristià l'acusà, al 1968, d'escriure un llibre "violentíssim". Era el llibre "Pedagogia de l'Oprimít". Això fou un dels motius que el feren abandonar Xile.

Aquesta obra, publicada al 1970, va tenir gran influència sobre les mirades filosòfiques incloses la fenomenologia, existencialisme, cristianisme, personalisme, marxisme i hegelianisme.

Després de passar un any a Harvard, anà a Ginebra on completà 16 llargs anys d'exili. Des d'aquí viatjà com a "conseller caminant", del Departament d'Educació del Consell Mundial de les Esglésies per terres d'Àfrica, Àsia, Oceania i Amèrica amb excepció de Brasil, motiu de tristesa.

En aquesta època assessorà a varis països d'Àfrica, recent alliberats de la colonització europea, ajudant-los a implementar els seus sistemes educatius basats en el principi de l'autodeterminació. Sobre aquestes experiències fou escrita una de les obres més importants de Freire: "Cartes a Guinea Bissau".

Freire assimilà una cultura africana en el contacte directe amb el poble i els seus intel·lectuals com Amílcar Cabral i Julius Nyerere. En aquest període manté contacte proper amb l'obra de Gramsci, Kosik, Habermas, Henri Giroux, i altres filòsofs marxistes.

Torna als Estats Units amb un bagatge nou portat de l'Àfrica i discuteix el Tercer Món a l'interior del Primer Món amb Milles Horton. Això dóna origen al llibre, escrit amb molta passió, esperança i saviesa titulat: "Fem camí al caminar: converses sobre educació i canvi social".

A l'agost de 1979, sota un clima d'amnistia política, feliçment retorna a Brasil. És rebut calorosament per parents, amics i admiradors. Va haver de recomençar més d'una vegada. Es plantejà ell mateix "reaprendre el meu país". Per a això, realitzà incessants viatges per tot el Brasil donant conferències, publicant i establint diàlegs amb estudiants i professors.

Va rebre dotzenes de Doctorats Honoris Causa d'Universitats de tot el món i nombrosos premis incloent el de la pau de la UNESCO al 1987.

Al parlar de Freire, es parla de mètode. La universalitat de l'obra de Freire, discorre entorn a l'aliança entre teoria i pràctica. Pensa una realitat i actua sobre ella... Aquesta és una perquisició participant.

En l'origen del mètode, no ha de ser subestimada la influència d'Elsa Maria, la seva primera dona. Ella l'inseria permanentment en discussions pedagògiques. Al mètode, albirat per ella, Freire li donà sentit, fonament, orientació i compromís.

Esquemàticament consisteix en:

- 1) Observació participant dels educadors, "sintonitzant-se" amb l'univers verbal del poble.
- 2) Recerca de les "paraules generadores" buscant la riquesa sil·làbica i el seu sentit vivencial.

3) Codificació de les paraules en imatges visuals que estimulen el trànsit de la cultura del silenci a la consciència cultural.

4) Problematització de l'escenari cultural concret.

5) Problematització de les paraules generadores a través d'un diàleg del "cercle de cultura".

6) Recodificació crítica i creativa perquè els participants s'assumeixin com a subjectes del seu propi destí.

L'essència d'aquest mètode apunta cap al fer "un món menys lleig, menys malvat, menys deshumà", "vivint cap a l'amor i l'esperança". Ens heretà la indignació per la injustícia que no ha d'embolicar-se amb paraules dolces i sense sentit vivencial.

No hi ha dubte que l'aportació de Freire arrelà degut al seu doble missatge polític i profètic. No seria exagerat afirmar que Freire més que estrictament marxista o revolucionari, fou un humanista cristià vinculat a moviments genuïnament llatinoamericans com el de la teologia de l'alliberament.

Als seus 70 anys Freire seguia gaudint de la vida, predicant la força de l'amor, defensant la necessitat del compromís personal amb els desheretats i reelaborant les seves idees sobre educació. Inclús, a Mèxic problematitzà sobre l'educació universitària, el seu llegat sobre això es torba en l'obra "Paulo Freire i l'Educació Superior" publicada en anglès al 1993 per Miguel Escobar, Alfredo Fernández y Gilberto Guevara.

Pocs dies abans de la seva mort debatia els seus projectes sobre les noves perspectives de l'educació al món en el seu propi Institut a Sao Paulo, Brasil. Als 75 anys, Paulo Freire mor el divendres 2 de maig de 1997. La seva mort ens deixà en la memòria els seus ulls color mel, les seves sempre expressives mans revelant-nos els desitjos i espants de la seva ànima eternament apassionada per la vida. Els seus gestos i veu junt a la seva barbada cara blanca ens projecta la imatge d'un profeta amb els seus meravellosos llibres socràtics.

CARACTERÍSTIQUES DE L'EDUCACIÓ POPULAR

Entenem l'Educació Popular com "...un enfocament educatiu alternatiu dirigit cap a la promoció del canvi social". No promou l'estabilitat social, sinó que dirigeix la seva acció "...cap a la organització d'activitats que contribueixin a l'alliberament i a la transformació".

El propòsit central d'aquest paradigma es vincula amb la necessitat de que el procés de canvi sigui assumit pel poble. En conseqüència, "un dels esforços més rellevants és el de l'educació dels grups populars que són potencialment capaços d'actuar com a agents conscients del procés de canvi social".

L'Educació Popular no ha de confondre's amb aquella que es duu a terme en centres educatius de gestió oficial, gratuïts, els destinataris dels quals són la gent del poble, els pobres, els marginats.

No n'hi ha prou en que els destinataris siguin membres de les classes populars, implica quelcom més: tot un estil educatiu diferent a aquell elitesc, reproductor del sistema social d'injustícia, que genera homes i dones que s'amollen a la societat sense transformar-la, sense ser agents de canvi.

L'Educació Popular ha d'entendre's com una aportació a les lluites i organitzacions populars. Una eina més que forma part d'aquestes lluites. Es tracta de potenciar el què la vida diària, les lluites que duem a terme, ens ensenyen.

Els seus objectius principals són:

Que més i més persones estiguin en condicions de pensar i desenvolupar estratègies orientades al triomf del projecte popular.

Que les lluites i organitzacions populars siguin més efectives i democràtiques.

Característiques de l'Educació Popular:

Punt de partida: el seu punt de partida és allò concret, el món real dels subjectes dels sectors populars, descobrir les relacions d'opressió existents, i els processos que les formaren. Reconèixer-se en aquest conflicte social, per poder definir una identitat i un rol en ell, i així, mitjançant l'acció, trencar les barreres que naturalitzen l'opressió i neguen la llibertat.

Èmfasi en el procés, no en el resultat: tendeix a accentuar que les coses no són com són perquè sí, sinó que tenen una raó i naixeren de determinades causes i circumstàncies. Tendeix a valorar a la persona per la seva capacitat de créixer i no a jutjar-la pel què és. A que cada persona pugui desenvolupar les seves capacitats, que no s'és bo o dolent en quelcom per sempre, qualsevol pot aprendre. El seu estil d'interacció és participatiu i democràtic. És, per això mateix, una construcció de diàleg, horitzontal i interactiu. Avaluable pels propis subjectes que la protagonitzen. Aquestes idees es materialitzen en el moment de l'avaluació, donant importància al procés d'aprenentatge i no tant al resultat que se'n obtingui.

Separar autoritat de criteri de veritat: és que els nois i les noies s'assumeixin com a protagonistes del seu aprenentatge i puguin formar la seva opinió personal, al poder compartir la d'altres, respectant les diferències, els sabers previs, en qualsevol tema que es parli, sense sentir la pressió ni la influència del mestre o de la mestra que en l'educació tradicional apareix com la opinió que s'ha d'adoptar com a vàlida, com la millor i inqüestionable. És que els i les mestres, els i les alumnes posin èmfasi en el que l'altre té per a compartir i s'assumeixin com a iguals en un procés en que tots i totes aprenen i tots i totes ensenyen.

Apuntar la capacitat crítica: és la llibertat de pensar, d'escollir i construir des d'un mateix una opinió, una idea. Per a això per exemple, és necessari dubtar, creure que una cosa és bona o dolenta, certa o falsa sols després d'haver-la analitzat, d'haver pensat sobre ella. Però a més, necessita ser expressada mitjançant una acció. Una expressió de capacitat crítica seria, per exemple, dubtar, criticar i analitzar aquesta mateixa definició.

Desenvolupar el nucli del bon sentit: és apuntalar allò que les persones al confrontar amb la seva vida quotidiana descobreixen diferent al discurs dominant. Actituds que el sistema opaca, silencia i oculta, i que com a conseqüència, permet el desenvolupament de la passivitat davant les injustícies evidents.

Convivència: que els nois i les noies parteixin de la noció que tenen pel respecte, separant els principis d'ordre, de caràcter repressiu, que implanta l'escola. Respecte per ells i per a elles i pels demés per poder treballar en els àmbits que trobin en comú; posant èmfasi en les responsabilitats que els toca, tractant d'establir la diferència entre els temps que ens donem per a treballar i per a jugar. La idea és transmetre que la cura de l'espai ens involucra a tots i a totes per igual, tant als educadors i a les educadores com als educands i les educandes.

Explicitació del conflicte social. Reconeixement dins del mateix: si alguns continguts que transmet el col·legi tenen com a fi distorsionar determinats fets, ocultant el conflicte social que els produeix o emmarca, l'educació popular, al plantejar-se com a "educació per a l'alliberament", no pot deixar de fer el contrari: explicitar el conflicte, i intentar que ens reconeguem dins d'ell. Poder reconèixer-nos en una de les parts d'aquest esquema, permet no sols el qüestionament de certes condicions socials en les que vivim, que solen ser preses com a naturals, sinó també poder desocultar les relacions de dominació que se'ls produïren al llarg de la història.

Paper pedagògic de l'error. Autoavaluació dels nois i de les noies: al plantejar-nos aquests objectius ho fem des d'una concepció clara de que l'èmfasi ha d'estar posat en el procés i no en el resultat, i des de la perspectiva de que és necessari valorar la diversitat de sabers que el noi o la noia té incorporats, sent facilitadors en la construcció del coneixement i la reformulació d'altres. L'autocorrecció permet al noi o a la noia aportar allò que sap o que ha après, fent-lo o fent-la participant en el procés educatiu. La correcció deixa de ser una instància d'avaluació aliena a ell o a ella, on es comprometen els seus coneixements amb els del mestre o amb els de la mestra, per passar a ser part de l'aprenentatge. Aleshores l'error compleix una funció diferent al moment d'avaluar, convertint-se no en un indicador de fal·làcies que nega tot valor a allò que el noi o la noia ha pogut interioritzar, sinó en indicador de la forma en que aquest comprèn el món i les seves relacions segons l'entorn social en que es formà. L'error és part vàlida en la construcció del coneixement que assoleix tant els coneixements del noi o de la noia com els de l'educador o educadora, d'aquí la necessitat de separar l'autoritat del criteri de la veritat, un altre dels nostres objectius.

Importància d'al·ludir al sentit de les activitats: des de l'educació popular al ser considerat cadascú com a subjecte, l'educador o l'educadora ha d'exposar al educand o a l'educanda els objectius de les activitats, permetent el qüestionament de les mateixes. Doncs aquestes han de ser explicades i sotmeses a una possible reelaboració que sorgeixi dels o de les participants. S'intenta, entre altres coses, que aquest objectiu permeti el desenvolupament d'una exigència constant pel què fa al "per què" d'una actitud o un fet injustificat.

Memòria, presència de lluites populars: conèixer i analitzar el nostre passat ens permet comprovar que hi va haver en la història del país i del món, molts grups de persones que de diferents maneres lluitaren per canviar la seva situació històrica; lluites que foren abolides i silenciades per conveniència i interessos del poder hegemònic. Aquest intent permanent d'ocultar les lluites populars porta a l'oblit d'aquelles experiències que són la base de les resistències actuals i futures, permetent així la naturalització de les relacions de dominació entre els homes i les dones.

Desnaturalització de conceptes: un dels mecanismes que impedeixen el desenvolupament de la capacitat crítica, és la naturalització de conceptes. Per exemple, quan es diu que la pobresa és natural, no ens preguntem sobre les seves causes, no creiem que es pugui solucionar i per tant no pensem en cap solució, per tant, deixem de criticar la pobresa i l'acceptem com a quelcom normal. Creure que quelcom és natural, aleshores, és no creure que pugui canviar. Nosaltres pensem que aquest tipus d'idees no són certes, creiem per exemple que la pobresa és el resultat d'una política, i que qui difonen la visió d'allò natural, són aquells i aquelles que volen que tot segueixi igual, aquells i aquelles a les que els convé que res canviï.

Valorització d'allò solidari per sobre d'allò individual: és donar-li importància a l'altre, al que tinc o a la que tinc al costat, a la riquesa que hi ha en compartir, en ajudar, és descobrir el què un o una és capaç de donar i del què es pot rebre. És tractar de veure que el què podem construir entre molts i moltes és millor que el què podem fer sols o soles. És tractar de reemplaçar la competència per la cooperació, per a lluitar contra l'egoisme i l'aïllament. És tractar de reconèixer l'alegria de l'altre en la pròpia alegria. I d'aquesta forma el què descobrim com una manera de relacionar-nos amb els i les demés, poder traslladar-la a tots els àmbits de les nostres vides.

Tipificada en els termes precedents, l'Educació Popular es manifesta com una eina pel foment i desenvolupament d'una consciència crítica a través de processos de caràcter pedagògic i dinàmiques d'acció-reflexió-acció.

Des del punt de vista operatiu funciona segons el següent esquema:

Diagnòstic de la situació existent.

Planificació de l'acció.

Evaluació d'allò realitzat.

Replanificació de l'acció futura.

Revaluació del diagnòstic preliminar.

Una pràctica de data recent, desenvolupada en el camp professional del treball social, consisteix en l'anomenada sistematització. Concebuda originalment com un instrument dirigit a la descripció, ordenament i anàlisi d'experiències concretes en l'exercici del treball social és -en l'actualitat- un recurs d'ús comú dins de l'educació popular.

La sistematització procura donar respostes adequades i coherents sobre processos i realitats determinades. En aquest sentit, una sistematització comprendria els següents aspectes:

Descripció del desenvolupament de l'experiència (aspectes tempo-espacials, dades, activitats complertes, balanç preliminar).

Marc teòrico-conceptual dins del qual s'ubica l'experiència: explicitació.

Context (històric, social, polític, econòmic, institucional, semblança ambiental).

Intencionalitat de l'experiència.

Estratègia metodològica que es va posar en pràctica.

Anàlisi del desenvolupament de l'experiència.

Resultats de l'experiència.

Conclusions, hipòtesis i perspectives generals que obre el treball.

Es busca no sols l'aprenentatge de conceptes sinó també fer un procés de formació i informació basat en una permanent recreació del coneixement. S'utilitza una metodologia basada en la teoria dialèctica del coneixement. D'aquesta manera s'apunta a partir de la pràctica, desenvolupant un procés de teorització sobre aquestes pràctiques, no com un salt a allò "teòric" sinó com un procés sistèmic, ordenat, progressiu i al ritme dels participants, que permeti anar descobrint elements teòrics i anar aprofundint d'acord al nivell d'avanç del grup. Aquí és quan diem que la teoria es converteix en guia per a una pràctica transformadora.

El procés de teorització així plantejat, permet anar ubicant allò quotidià, allò immediat, allò individual i parcial dins d'allò social, allò col·lectiu, allò històric, allò estructural, arribant paulatinament a adquirir una visió totalitzadora de la realitat. Ha de permetre als éssers humans retornar a la pràctica per a transformar-la, millorar-la i resoldre-la; és a dir, retornar amb nous elements que permetin que el coneixement inicial, la situació, el sentir del qual participen, ara el puguin explicar, entendre, integral i científicament.

20 MÀXIMES FREIRIANES I UNA REFLEXIÓ PERMANENT

1. És necessari desenvolupar una pedagogia de la pregunta. Sempre estem escoltant una pedagogia de la resposta. Els professors contesten a preguntes que els alumnes no han fet.
2. Una visió de l'alfabetització que va més enllà del ba, be, bi, bo, bu. Perquè implica una comprensió crítica de la realitat social, política i econòmica en la que està l'alfabetitzat.
3. Ensenyar exigeix respecte als sabers dels educands.
4. Ensenyar exigeix la corporització de les paraules per l'exemple.
5. Ensenyar exigeix respecte a l'autonomia de l'esser de l'educand.
6. Ensenyar exigeix seguretat, capacitat professional i generositat.
7. Ensenyar exigeix saber escoltar.
8. Ningú és, si es prohibeix que altres siguin.
9. La Pedagogia de l'oprimit, deixa de ser de l'oprimit i passa a ser la pedagogia dels homes en procés de permanent alliberament.
10. No hi ha paraula vertadera que no sigui unió irrompible entre acció i reflexió.
11. Dir la paraula vertadera és transformar el món.
12. Dir que els homes són persones i com a persones són lliures i no fer res per aconseguir concretament que aquesta afirmació sigui objectiva, és una farsa.
13. L'home és home, i el món és món. En la mesura en que ambdós es troben en una relació permanent, l'home transformant el món sofreix els efectes de la seva pròpia transformació.
14. L'estudi no es mesura pel número de pàgines llegides en una nit, ni per la quantitat de llibres llegits en un semestre. Estudiar no és un acte de consumir idees, sinó de crear-les i recrear-les.
15. Sols educadors autoritaris neguen la solidaritat entre l'acte d'educar i l'acte de ser educats pels educands.
16. Tots nosaltres sabem alguna cosa. Tots nosaltres ignorem alguna cosa. Per això, aprenem sempre.

17. La cultura no és atribut exclusiu de la burgesia. Els anomenats "ignorants" són homes i dones cultes als que se'ls ha negat el dret d'expressar-se i per això són sotmesos a viure en una "cultura del silenci".

18. Alfabetitzar-se no és aprendre a repetir paraules, sinó a dir la teva paraula.

19. Defensem el procés revolucionari com una acció cultural dialogada conjuntament amb l'accés al poder en l'esforç seriós i profund de conscientització.

20. La ciència i la tecnologia, en la societat revolucionària, han d'estar al servei de l'alliberament permanent de la HUMANITZACIÓ de l'home.

No sempre és fàcil sepultar als nostres morts... la presència de l'absència ens va tornant més capaços... Ningú que sofreixi una pèrdua substancial continua sent el mateix d'abans. La reivindicació és una exigència de la vida.